

Ed Jonker

Liaisons dangereuses?

20

Historici beseffen heel goed dat objectiviteit en neutraliteit in historische verhandelingen onbereikbaar zijn. Toch hechten velen van hen grote waarde aan het onderscheid tussen feit en fictie. Zij houden vast aan de opvatting dat de werkwijze van de professionele, academische geschiedbeoefening het mogelijk maakt om feitelijke, of op z'n minst betrouwbare uitspraken over het verleden te doen. Postmodernisten zetten hier een stevig vraagteken bij.

Historici afficheren zichzelf graag als ambachtslieden. Dit beeld van ouderwetse degelijkheid wordt gebruikt om professionele historici in gunstige zin te onderscheiden van modieuze filosofen en trendvolgende theoretici. Die horen eigenlijk niet thuis in het historische atelier. Het beroep op betrouwbaarheid wordt geruggesteund door een rijke traditie van kritisch bronnenonderzoek. De historische wetenschap kan bogen op een indrukwekkend instrumentarium. Filologische technieken, archiefontsluiting, broncommentaren, archeologie, hermeneutiek: de gereedschapskist is goed gevuld. En de historische ambachtslieden weten vaardig gebruik te maken van hun onderzoeksinstrumenten.

Die staat van dienst wordt ook buiten de historische gemeenschap erkend,

zelfs door postmodernistische critici. Hoewel in deze kring absolute betrouwbaarheid bij het vaststellen en weergeven van primaire bronnen onmogelijk wordt geacht, wordt de accuratesse van historische bronbehandeling over het algemeen wel erkend. Niet in die zin dat elke academisch goedgekeurde historische uitspraak voor zoete koek wordt geslikt. Maar de producten van de historische wetenschap, die onderworpen zijn aan onderlinge en openbare kritiek, worden doorgaans wel als betrouwbaar aanvaard.

Feit en fictie

Deze positieve waardering voor de ambachtelijkheid van de professionele historici beperkt zich echter tot het niveau van de zogenaamde 'singuliere uitspraken': de eenvoudige verslaglegging van ongecompliceerde zaken. Zodra historici een aantal van deze enkelvoudige uitspraken combineren tot 'samengestelde uitspraken', komen ze terecht in de wereld van redeneringen en verklaringen. Dan betreden ze

onherroepelijk het domein van de historische interpretatie. Meestal zijn die interpretaties georganiseerd in narratieve vorm: vandaar de postmodernistische opvatting dat historici verhaaltjes vertellen. Dit hoeven niet per definitie sprookjes te zijn, maar deze verhalen kunnen geen aanspraak maken op de ambachtelijke betrouwbaarheid van de 'singuliere uitspraken'. Op het niveau van de verklaring of interpretatie is namelijk altijd een culturele en vaak ook een politieke agenda aanwezig. Er is sprake van betekenisgeving, van gekleurde voorstellingen van het verleden.

Het probleem van feit en fictie ligt dus niet in de eerste plaats op het niveau van bronnenmateriaal, van eenvoudige descripties of van historische empirie. Weliswaar bestaan op dat niveau tal van problemen, maar er zijn ook allerlei methodische hulpmiddelen om die in te dammen. De postmodernistische kritiek op de traditionele geschiedschrijving richt zich vooral op betekenisvolle historische representaties. Daarin wordt

de ambachtelijke feitelijkheid volgens hen altijd ondergeschikt gemaakt aan 'historische fictiviteit'.

Hoewel dit standpunt overdreven is, is het postmodernistische wantrouwen tegen historische betekenisgeving niet ongerechtvaardigd. Een recent voorbeeld van historische zingeving kan dat illustreren.

Historiografische betekenisgeving: 9/11

De recente aanslag van 11 september 2001 op de *Twin Towers* te New York is een goed voorbeeld van zo'n betekenisgevende representatie. De vernietiging van het *World Trade Center* is vrijwel onmiddellijk betiteld als een 'historische gebeurtenis'.

Wat bedoelen we daar eigenlijk mee? Niet alleen, dat een gebeurtenis of handeling zich in het verleden heeft afgespeeld. In die letterlijke zin zijn immers al onze activiteiten geschiedenis. Zo bezien is 'historisch' een nietszeggende aanduiding. Het predikaat 'historisch' verwijst dan ook naar iets anders, naar het belang dat gehecht wordt aan speciale gebeurtenissen en naar de behoefte de betekenis ervan te begrijpen. We willen weten wat we van de terroristische aanslag moeten vinden en wat we aan de nasleep ervan zouden kunnen doen. Voor deze betekenisgeving is een historiografisch kader onmisbaar.

Al snel duikt in de Amerikaanse pers de analogie op met de aanslag op Pearl Harbor in 1941, terwijl van andere zijde verbanden gelegd worden met Amerikaans imperialisme en economische uitbuiting. Er wordt ook gesproken in termen van een oorlog tussen beschavingen, over de eeuwenoude tegenstelling tussen christendom en islam, onder verwijzing naar de middeleeuwse kruistochten. Tegen die opvatting is ingebracht dat het hier nu juist zou gaan om een dwars door alle beschavingen lopende tegenstelling tussen universele vrijheid en onderdrukking, tussen liberalisme en fundamentalisme. Dan is het nog maar één stap naar de vergelijking met de heldhaftige strijd van de democratieën tegen het fascisme en stalinisme. Is of was Osama Bin Laden immers niet een bondgenoot van Saddam Hussein, die in de Golfoorlog al door Bush *père* vergeleken is met Hitler? Nu wordt door Bush *fijs* in vergelijkbare morele termen gesproken van een conflict tussen goed en kwaad.

Op deze en nog tal van andere wijzen worden de gebeurtenissen van 9-11 geplaatst in historiografische kaders, die betekenis verschaffen.

Postmodernisme

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat geschiedschrijving meer is dan informatie verstrekken. Het gaat evenzeer om betekenisgeving van het gebeurde. Dat is op zich geen nieuwe gedachte. Wel is deze opvatting opnieuw en in radicale zin op de intellectuele agenda gezet door het postmodernisme. Dat is in de jaren zeventig vooral ontwikkeld in de filosofie, de literatuurwetenschap en de sociale wetenschappen. Het staat ook bekend als de *linguistic turn*, vanwege de aandacht voor 'taligheid', voor de rol van taaluitingen.

Postmodernisten als Jean-François Lyotard, Jacques Derrida en Michel Foucault beweren dat alle uitlatingen over cultuur 'talig' zijn. Ons denken, spreken en schrijven uit zich in taal. Die taalconstructies of teksten zijn in hun ogen nooit neutraal of objectief. Teksten, mededelingen, verhalen worden opgeschreven met de bedoeling anderen te overtuigen. Cultuur bestaat uit teksten die gericht zijn op beheersing, ja zelfs op overheersing van anderen. Cultuur is dus eigenlijk een mechanisme van onderdrukking. Dat geldt ook voor wetenschap, die immers deel uitmaakt van de cultuur. Ook wetenschap is een verzameling teksten. En dus kunnen wetenschappers, zoals professionele historici, geen aanspraak maken op een speciale epistemologische status. Objectiviteit is immers ook voor hun 'talige' producten niet mogelijk.

Wetenschap en cultuur worden dus gezien als machtsprojecten, net als politiek. Foucault heeft met die redenering bijvoorbeeld de praktijk van kazerne, kerk, gevangenis, school en ziekenhuis onder één noemer gebracht met de culturele legitimaties ervan. Militarisme, katholicisme, nationalisme en liberalisme zijn alle gericht op beheersing, op 'straffen en bewaken'. Ook corresponderende wetenschappen als pedagogiek, criminologie, theologie en geschiedenis worden gezien als machtsuitoefening: alles draait om macht. De enig mogelijke vorm van oppositie daartegen is 'deconstructie'. Die term is vooral bedacht door Derrida (ook al vertoont zijn standpunt grote verwantschap met oudere vor-

In de serie 'Gordiaantje' komen nieuwe visies in de historische wetenschap aan bod. Dit artikel is een bewerking van een lezing gehouden op de VGN didactiekconferentie van 25 januari 2002. Die lezing was gebaseerd op E. Jonker, *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001).

men van neo-marxistische ideologiekritiek) en hij doelt daarmee op het afbreken van de structuur van de grote verhalen, de *grand narratives*. Ideologieën als nationalisme, fascisme, kapitalisme, marxisme, liberalisme en Verlichting kunnen ontmaskerd worden in een voortdurende intellectuele guerrilla.

Postmodernisme en de historici

Hoe ligt nu de verhouding tussen postmodernisme en professionele geschiedschrijving? Op het eerste gezicht zou men verwachten dat het postmodernisme onder historici een warm onthaal zou vinden. Wij kunnen goed uit de voeten met de nadruk die postmoderne theoretici leggen op de culturele betrekkelijkheid en de historische gebondenheid van maatschappelijke verschijnselen. Er lijkt zelfs sprake van zielsverwantschap, gezien de grote betekenis die postmodernisten hechten aan 'historicität' en historisering. Ook de werkwijze die postmodernisten aanprijzen als 'contextuele analyse van teksten' vertoont sterke overeenkomst met de historische hermeneutische methode.

En die historische methode, hoe ook precies gedefinieerd, is door de postmodernisten succesvol in de markt gezet. Niet alleen waren alle onderzoeksobjecten opeens 'historisch', ook de wetenschappelijke disciplines historiseerden zichzelf. In de filosofie en de literatuurwetenschap werden analytische en structuralistische modellen afgedankt en tal van economen, sociologen, antropologen en psychologen verklaarden eigenlijk historici te zijn. Zelfs astronomen, natuurkundigen en biologen mengden zich in dit koor. Deze historische wende, die met name in de jaren tachtig in de mode kwam, maakte geschiedenis, net als in de negentiende eeuw, weer tot de koningin der wetenschappen.

Toch heeft deze ontwikkeling bij het gilde van de professionele historici gemengde gevoelens opgeroepen.

Daar zijn verschillende redenen voor te geven, van praktische en van principiële aard. De houding die historici ten opzichte van de postmodernistische theoretici aannamen was aanvankelijk verrast en welwillend ('ach wat aardig, die historische belangstelling bij andere vakken'). Het werd ongemakkelijk toen bleek dat opeens iedereen meende verstand van geschiedenis te hebben. Historici werden lastiggevallen door opdringerige methodologen uit vreemde disciplines, die hen in hun eigen historisch atelier de les kwamen lezen. Want de nieuwe bekeerlingen gedroegen zich niet beleefd. Integendeel, de postmoderne historiseerders ontpopten zich als echte zeloten, die zeer specifieke opvattingen over de geschiedbeoefening bleken te koesteren. Dat leidde tot territoriumdrift en professionele kinnesinne.

De meer principiële bezwaren die historici tegen het postmodernisme ontwikkelden, kwamen voort uit de toepassing van het postmodernisme op de geschiedbeoefening: het zogenoemde narrativisme, verbonden met namen als die van Frank Ankersmit en Hayden White.

Uitgangspunt van deze narrativisten is dat historici verhalen vertellen. Historisch onderzoek mondt uit in verslaglegging, in een *narratio*, het Latijnse woord voor verhaal. Die narraties of verhalen zijn representaties of interpretaties, ze kunnen de historische werkelijkheid niet neutraal weergeven. De belemmering voor objectiviteit ligt natuurlijk in de algemene waardebetrokkenheid van de historische onderzoekers. De narrativisten hebben binnen dat kader vooral aandacht voor het probleem van de communicatie. Historici delen hun bevindingen mee in taal. Zij produceren betekenisgevende teksten. Die worden gelezen en lezen is op zijn beurt ook weer interpreteren, zodat de keten van betekenisgeving in principe oneindig is.

Deze opvatting, dat interpretaties nooit vaststaan en voortdurend blijven veranderen, heeft een vervelende implicatie voor de aard van de geschiedbeoefening. Wanneer, zoals narrativisten beweren, alle geschiedschrijving interpretatie is en er geen vaste normen voor objectiviteit of wetenschappelijkheid bestaan, dan heeft iedereen evenveel recht van spreken.

Dat klinkt heel democratisch, maar het schept wel een probleem. Het ontbre-

ken van criteria voor de degelijkheid en de betrouwbaarheid van geschiedverhalen maakt een kwaliteitstoets voor historische verklaringen onmogelijk. Dan kan zin niet meer van onzin onderscheiden worden en geschiedvervalsing niet meer van geschiedinterpretatie. Leugens en oprechte opinies krijgen dezelfde status. In naam van de academische vrijheid mag iedereen straffeloos maar van alles beweren.

Auschwitz

Dat is allemaal misschien niet zo vreselijk, hoogstens ergerlijk. Het wordt pijnlijk als het gaat om politiek en emotioneel zwaarwegende kwesties. Het voorbeeld is 'Auschwitz' als trefwoord voor de jodenvernietiging. Wat moeten postmodernisten inbrengen tegen de ontkenning van de moord op de joden, tegen de ontkenning van het bestaan van Auschwitz?

De echte relativist staat hier met lege handen. Hij kan zeggen dat hij het met deze interpretatie niet eens is, dat hij deze om politieke redenen afwijst en op ethische gronden afkeurt. Hij kan één ding niet zeggen: dat het gewoon niet klopt, dat het onwaar is. Want daarvoor heeft hij geen criteria voorhanden.

Daar komt nog iets bij. Wrang, maar ook pikant is dat degenen die het bestaan van de vernietigingskampen in de Tweede Wereldoorlog ontkennen, gebruik maken van postmodernistische methoden. De documenten over het bestaan en het functioneren van de transporten, kampen, gaskamers en verbrandingsovens worden afgedaan als interpretatief materiaal. Het is volgens hen geen bewijsmateriaal, maar geallieerde belangenbehartiging, net zoals ook de moord-administratie van Duitse zijde gefabriceerd zou zijn met de bedoeling om de leiding een rad voor ogen te draaien. De Holocaust wordt gepresenteerd als een constructie, een interpretatie als alle andere historische verhalen: representaties van een niet-duidbare werkelijkheid.

De 'ontkenners' hebben zich zodoende een imago van ernstig te nemen deelnemers aan het debat weten te verschaffen. Daarbij zijn ze geholpen door het wijdverbreide idee, dat iedereen gelijk recht van spreken heeft omdat de éne interpretatie nu eenmaal even (weinig) valide is als de andere. Een recent voorbeeld is de rechtszaak die de Britse ultra-rechtse publicist

David Irving heeft aangespannen tegen de Amerikaanse historica Deborah Lipstadt. Zij bestrijdt al jaren de ontkenning van de Holocaust als een kwaadaardig ideologisch gezwel dat zij weigert te beschouwen als verantwoordelijke geschiedschrijving.

Irving beschuldigde haar in 1999 van smaad, werd door de rechter in 2000 in het ongelijk gesteld, maar trad in dit proces ogenschijnlijk toch op als vertegenwoordiger van een serieus te nemen standpunt. Aangezien rechtspraak, vrij naar Foucault, machtsuitoefening is, zegt de juridische uitspraak in zijn ogen niets over de geldigheid van zijn interpretatie.

Lipstadt stelt nadrukkelijk het postmodernistische klimaat verantwoordelijk voor '*an atmosphere of permissiveness*' op intellectueel terrein. Ook de deconstructie van de Holocaust moest kunnen. Het ging immers toch maar om een interpretatie?

Historisch verweer

Professionele historici hebben getracht dit relativisme te bestrijden. Daarbij hebben ze twee wegen bewandeld, die van de ontkenning en die van de erkenning. Een voorbeeld van historisch verweer via ontkenning van het probleem geeft Richard J. Evans in zijn boek *In defence of history* (1997). Postmoderne theoretici als Derrida en White maken volgens Evans de fout te menen dat alles interpretatie is. Dat komt omdat ze het onderscheid tussen primaire en secundaire bronnen niet willen begrijpen. Vandaar dat postmodernisten tot de misvatting komen dat geschiedschrijving belangrijker is dan geschiedenis, dat representaties boven historische accuratesse gaan.

Zelf houdt hij vast aan de mogelijkheid om historische betekenis te reconstrueren. Dat kan door de hand te houden aan de voorschriften van het historisch ambacht. Dit beeld van het *métier* van de historicus komt van Marc Bloch en wordt vaak gebruikt om aan te geven dat geschiedbeoefening weliswaar geen strenge, scientistische wetenschap is, maar niettemin strikte gedragsregels kent. In die trant definieert ook Evans geschiedbeoefening als een '*organized body of knowledge acquired through (...) generally agreed methods*'.

De sleutelwoorden zijn natuurlijk *generally agreed*. Die geven aanleiding tot vragen. Wie zijn het er over eens? Wij allemaal? Horen dissidenten er niet bij?

Wie gaat daarover? Dit mogen typisch postmodernistische vragen zijn, ze verdienen wel een antwoord.

De logische overtuigingskracht van deze kwaliteitseisen voor de geschiedschrijving is dus niet groot. Ook al omdat Evans sterk de nadruk legt op de behandeling van bronnen en de rapportage daarover. Met andere woorden, hij beweegt zich op het niveau van de 'singuliere uitspraken'. Maar daar ligt, zoals we eerder zagen, het probleem niet. Dat ligt op het niveau van samengestelde uitspraken, samenhangende interpretaties, betekenisgevende verhalen. En daar zijn de door postmodernisten gesignaleerde problemen onmiskenbaar aanwezig.

Veelbelovender dan de quarantaine-politiek van hedendaagse verdedigers van de historische objectiviteit als Evans is een andere aanpak. Die ligt in de erkenning dat historisering en relativering intrinsieke onderdelen van de geschiedbeoefening zelf zijn. En dat dat al lang zo is. Evans en consorten doen net alsof het gaat om een bedreiging van buiten, alsof het narrativisme een 'Fremdkörper' is, dat onschadelijk gemaakt moet worden.

Daardoor snijden deze vertegenwoordigers van het professionele gilde een hele dimensie van de geschiedbeoefening weg. Zij doen namelijk net of er geen historisme en hermeneutiek zijn geweest. Niet alleen negentiende-eeuwse geschiedfilosofen als Wilhelm Dilthey maar ook praktizerende historici als Johan Huizinga zijn in hun ogen lichtzinnige types. Want ook Huizinga heeft lang getwijfeld over het antwoord op de vraag of geschiedschrijving niet eerder representatie dan objectieve weergave van het verleden was.

Zijn terminologie was wat anders dan de huidige. Hij vroeg zich af of geschiedenis een artistieke of een wetenschappelijke bezigheid was.

Hij kwam tot de overtuiging dat het de taak van geschiedschrijving was om zich rekenschap te geven van het verleden, wat een actief optreden impliceerde. De vormgeving daarvan vereiste ook een creatieve ingreep van de historicus, die een aansprekende verbeelding van het verleden moest geven. In dat opzicht vertoonde geschiedschrijving verwantschap met de historieschilderkunst en met het genre van de historische roman. De kunstenaar, zij het schilder of romancier, gaf een eigen interpretatie. Huizinga vroeg zich af of

de historicus niet hetzelfde deed, door zelf een historische samenhang te scheppen in zijn relaas, dat vervolgens met artistieke technieken zo beeldend mogelijk verteld moest worden.

Vanwege deze opvatting is Huizinga door postmodernisten als Ankersmit dan ook met recht ingelijfd als voorloper van het narrativisme. Het zou merkwaardig zijn om deze traditie uit de geschiedbeoefening te verbannen.

Interessanter dan de ontkenning van postmodernisme of neo-historisme is dan ook het pleidooi dat iemand als de Amerikaanse geschiedtheoreticus Thomas L. Haskell houdt voor een gematigd historisme. Hij wijst het historisme met zijn relativistische implicaties niet af. Daarvoor vormt het te zeer een integraal bestanddeel van de geschiedbeoefening. Het is onmisbaar en heeft een verrijking van de geschiedbeschouwing betekend. Het historisme levert zelfs een belangrijke maatschappelijke bijdrage aan het functioneren van de moderne, pluralistische samenleving. Het leert oog en begrip te hebben voor andere zienswijzen, draagt bij tot relativering van absolute waarden en standpunten en dus tot tolerantie. Alleen het anti-humanisme van de radicale postmodernisten schrikt Haskell af, want voor hen is geen enkel uitgangspunt heilig. Dat tast bijvoorbeeld de fundamenteën van de rechtsstaat aan, omdat zo elk onderscheid tussen rechtsspraak en machtsuitoefening verdwijnt.

Ten slotte

Het heeft weinig zin om het postmodernisme te verketteren. We moeten het gedeeltelijk accepteren en met mate gebruiken. Dan wordt het postmodernisme getemd tot een verstandige vorm van historisme.

Dit gematigde historisme hoeft bepaald niet tot intellectuele onmacht te leiden. Integendeel, want met behulp ervan kunnen we beter begrijpen waarom historische representaties altijd aanvechtbaar zullen zijn.

We kunnen dan ook zien dat dit geen tekortkoming is.

Geschiedenis zonder zingeving is namelijk zinloos. Wij moeten als historici dan ook zeker niet afzien van betekenisgeving. Maar wel in het besef – en ook daar kan de historistische houding helpen – dat we de wijsheid niet in pacht hebben.

Literatuur

Een kritische bespreking van het denken van o.a. Foucault, Derrida en Heidegger levert:

M. Lilla, *The reckless mind. Intellectuals in politics* (New York, 2001).

Voor een verdediging van de postmodernistische positie zie:

R. Berkhofer, *Beyond the great story. History as text and discourse*

(Cambridge (Mass.)/ London, 1995).

K. Jenkins, *Why history? Ethics and postmodernity* (London/New York, 1999).

Historisch verweer wordt geleverd door:

R.J. Evans, *In defence of history* (London, 1997).

K. Windschuttle, *The killing of history. How literary critics and social theorists are murdering our past* (New York/London/Toronto/Sydney, 1997²).

Voor de holocaust-geschiedschrijving:

S. Friedländer ed., *Probing the limits of representation: nazism and the 'Final Solution'* (Cambridge (Mass.), 1992).

D.E. Lipstadt, *Denying the Holocaust. The growing assault on truth and memory* (New York, 1993).

Het gematigde historisme bij:

Th.L. Haskell, *Objectivity is not neutrality. Explanatory schemes in history* (Baltimore/London, 1998).

M. Roth, *The ironist's cage. Memory, trauma and the construction of history* (New York, 1995).